

नर्मदा

नदीबरोबरचा चित्रमय प्रवास

लेखिका : विद्या शाह

छायाचित्रण : पार्थिव शाह

नर्मदा

नदीबरोबरचा चित्रमय प्रवास

लेखिका : विद्या शाह

छायाचित्रण : पार्थिव शाह

मराठी अनुवाद : नंदिनी देवधर

अमरकंटक,
नर्मदा नदीचा उगम.

लहानपणी मी आणि माझा भाऊ नावांचा खेळ खेळायचो. रंगांची, प्राण्यांची, फळांची, पक्षांची, नद्यांची आणि इतर अनेक गोष्टींची नावे. त्यावेळी मी नऊ वर्षांची असेन आणि माझा भाऊ पाच वर्षांचा. हा खेळ खेळायला मजा यायची. कारण मला आदिपेक्षा खूप जास्त गोष्टींची नावे माहीत होती. आम्ही आईला त्रास द्यायचो नाही आणि एकमेकांची काळजी घ्यायचो म्हणून तिला चिंता वाटत नसे.

एकदा अहमदाबादहून आजी आली होती. तिच्याकडे मनोरंजक गोष्टींचा खूप साठा होता, म्हणून आम्ही तिला खेळात सामील करायचो. आम्ही नद्यांच्या नावांचा खेळ खेळत होतो. नद्यांच्या नावांच्या खेळात मी 'नर्मदा' म्हटले आणि आजीचा चेहरा त्याच क्षणी उजळला. म्हणजे आता एक गोष्ट ऐकायला मिळणार!

“आजी काय झाले? कसला विचार करते आहेस?” मी विचारले.

ती म्हणाली, “जेव्हा मी तुझ्या बाबांना आणि काकांना आंधोळ घालीत असे तेव्हा शेवटचे पाणी संपल्यावर मी नदीचे एक लहानसे स्तोत्र म्हणत असे. अचानक ते मला आठवले.”

“ते आम्हाला म्हणून दाखव ना आजी,” आदि म्हणाला.

उन्हात सुकायला ठेवलेली मातीची भांडी. चांदोद कर्नाळी, गुजरात

आजीने स्तोत्र म्हणायला सुरुवात केली.

“गंगे च! यमुने चैव! गोदावरी! सरस्वती!

नर्मदे! सिंधू! कावेरी! जले अस्मिन् संनिधिम् कुरु!”

“याचा अर्थ असा, मी प्रार्थना करते की गंगा, यमुना, गोदावरी, सरस्वती, नर्मदा, सिंधू, कावेरी या नद्यांचे पाणी या पाण्यात यावे. तुम्हाला माहीत आहे का, की नर्मदा नदीला आपल्या संस्कृतीत खूप महत्त्वाचे स्थान आहे? म्हणूनच माझ्या वडिलांनीसुद्धा माझे नाव नर्मदा ठेवले.”

“पण आजी आम्हाला वाटले तुझे नाव वीरबाला आहे,” आदि म्हणाला.

“बरोबर आहे, बरेचसे लोक मला याच नावाने ओळखतात, पण त्या काळी बऱ्याच लोकांची एकापेक्षा जास्त नावे असत. माझ्या वडिलांनी माझे नाव नर्मदा ठेवले कारण आमच्या शेतकरी कुटुंबात त्या नदीचे खूप महत्त्व होते आणि मी त्यांची लाडकी असल्याने त्यांनी मला हे नाव दिले. नर्मदेलासुद्धा दुसरे नाव आहे. ती ‘रेवा’ म्हणूनही ओळखली जाते,” आजी हसली.

नदीकाठी राहणाऱ्या आदिवासी जमाती ज्वारी, बाजरी, हरभरा, कुळीथ अशी धान्ये आणि शेंगदाणे, एरंडेल, तीळ यांसारख्या तेलबिया पिकवतात.

“आजी, तू ही नदी पाहिली आहेस का?” आता चाललेल्या चर्चेत मला चांगलाच रस वाटायला लागला होता.

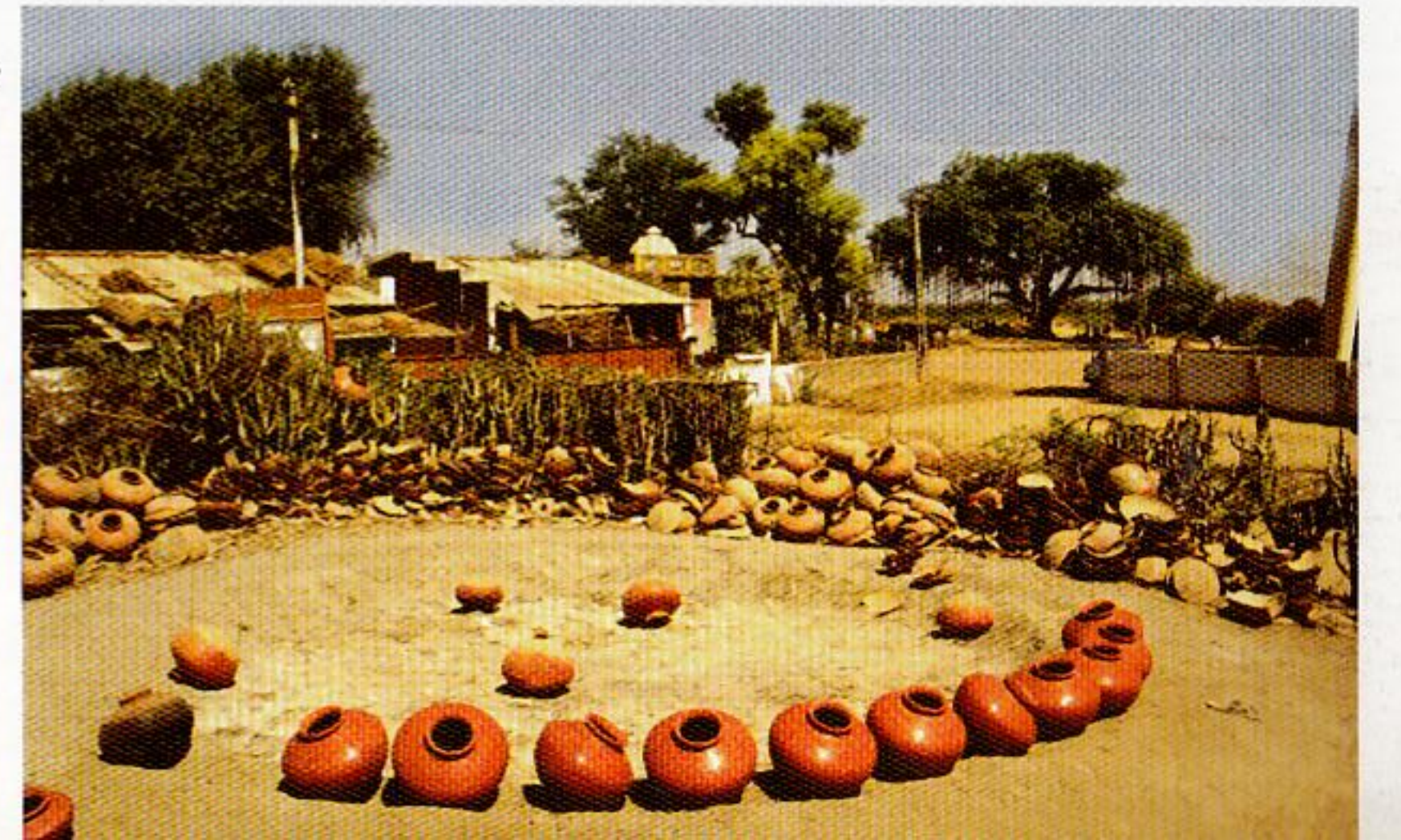
“अग अवनी, माझ्या बालपणीचा खूपसा काळ मी या नदीच्या काठावर घालविला आहे. मी जेव्हा तुझ्याएवढी छोटी मुलगी होते ना, तेव्हा मी नदीत उडी टाकत असे आणि माशासारखी पोहत असे. नदीच्या काठावर राहणारी जवळ जवळ सर्व मुले लहानपणीच उत्तम पोहायला शिकत असत. मला आठवतंय, अगदी अलीकडेच साधारण दोन वर्षांपूर्वी, जेव्हा मी गावाला गेले होते, तेव्हा तुमच्यासारखी मुले खेकडे आणि सुंदर ढगड गोळा करीत पोहत होती.”

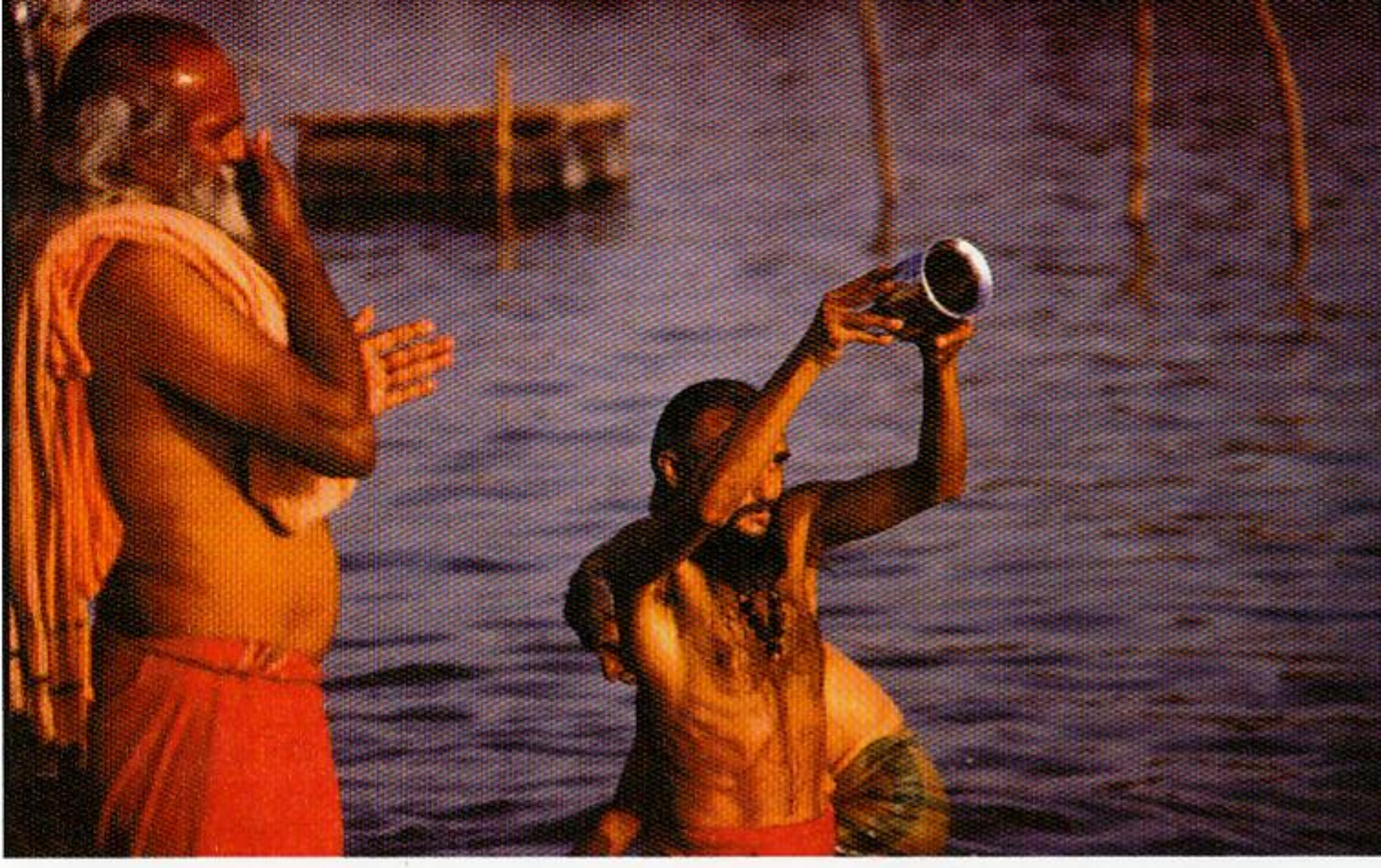
“वा! काय धमाल येत असेल. आजी, नर्मदा एवढी महत्त्वाची का आहे, आम्हाला जरा सांग ना,” आदिने तिला सांगण्याची गळ घातली.

“मी तुम्हाला नदीबद्दल काही गोष्टी सांगते, पण एका अटीवर; तुम्ही तुमच्या आई बाबांना जिथे नदी वाहते त्या जागी घेऊन जायला सांगा. नदीबद्दल त्यांना माहीत असलेल्या गोष्टी तुम्हाला सांगायला सांगा. मगच आपल्यासाठी नद्या इतक्या महत्त्वाच्या का आहेत हे तुम्हाला समजेल. कबूल?”

“नक्की आजी,” आम्ही एकसुरात म्हणालो.

नर्मदेच्या काठावरचे कुंभार वापरतात ती भांडी भाजायची उघडी भट्टी.

जबलपूर, मध्यप्रदेश.

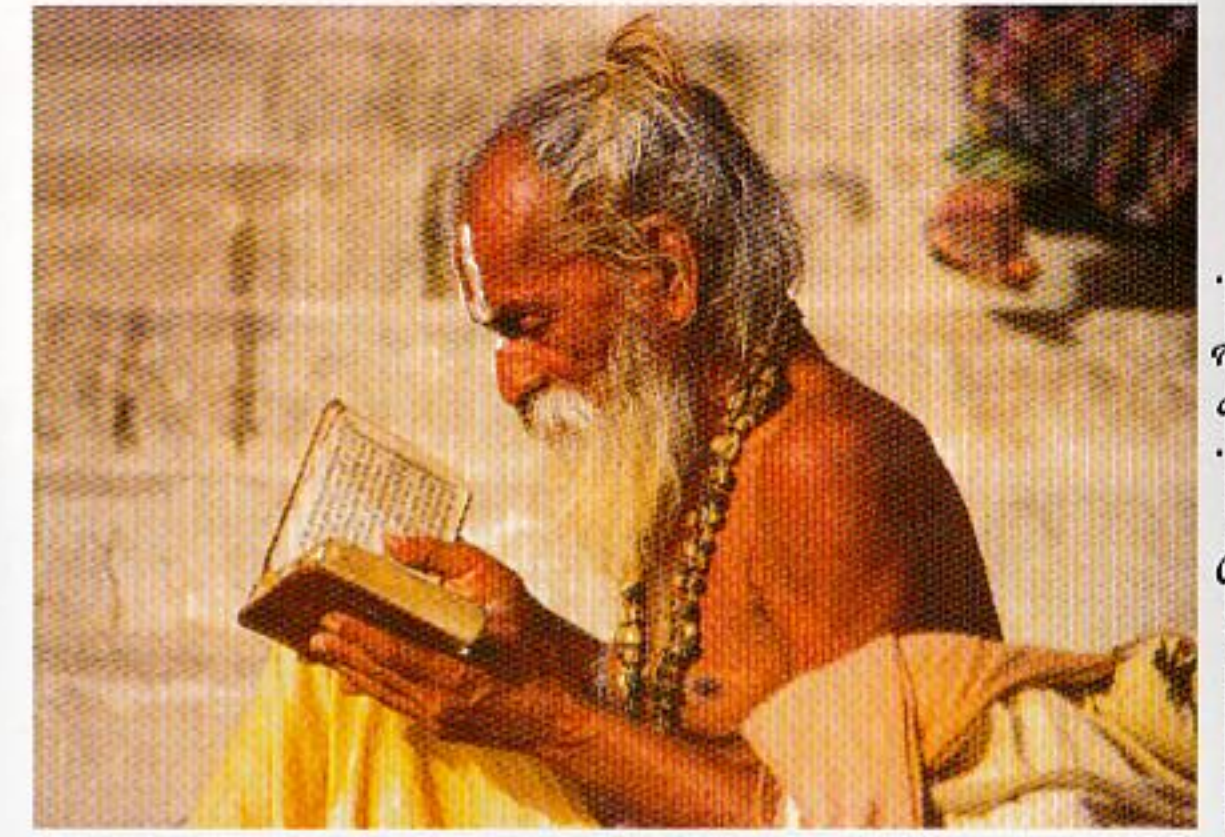
अनेक लोक नदीला मंदिर आणि पाण्याला देव मानतात. हिंदूंच्या पवित्र पुराणांमध्ये असे सांगितले आहे की गंगेत स्नान करून तुम्हाला जी पापांपासून मुक्ती मिळते, ती केवळ नर्मदेला बघून तुम्हाला मिळते! अगस्त्य ऋषींनी नर्मदेला 'कृपा वर्षाव करणारी' म्हणून संबोधिले आहे. नर्मदा पुराणात तुम्हाला नदी विषयीच्या गोष्टी आणि तिची पौराणिक कथा सापडू शकते. नदीकाठी देवळे, समाध्या आणि दर्गे आहेत. शूलपणेश्वर, महेश्वर, ॐकारेश्वर येथे सुंदर देवळे आहेत. बरेच लोक महेश्वर किंवा शंकर या महादेवाची पूजा करतात.

प्राचीन काळी नदीच्या सन्मानार्थ राजे नदीकाठी घाट बांधत असत. महेश्वर येथे होळकरांनी नदीच्या काठावर सुंदर देवळे बांधून नदीचा मान वाढवला. तिथली शिल्पकला अतिशय सुंदर होती.

जबलपूर घाट, लोकप्रिय धार्मिक ठिकाण.

उपासक आणि त्यांची दैवतं.

नर्मदा हे महत्त्वाचे तीर्थक्षेत्र आहे. यात्रेकरू समुद्रापासून ते अमरकंटक येथे नदीच्या उगमापर्यंत आणि पलीकडच्या काठावरून परत समुद्रापर्यंत अशी पदयात्रा करतात. याला 'परिक्रमा' म्हणतात."

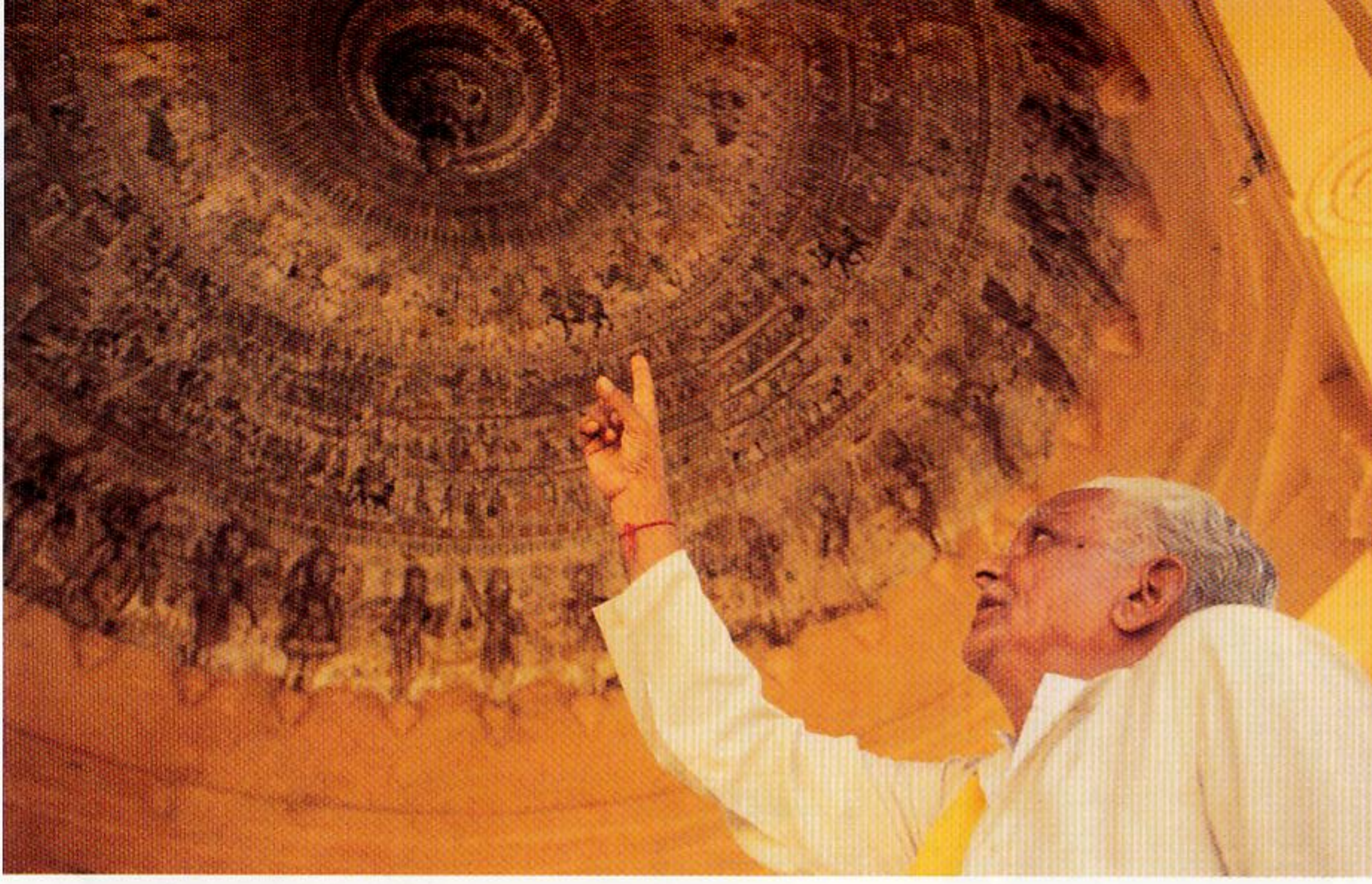
'नदीला वंदन करत लोक 300 किलोमीटर पेक्षा जास्त अंतर चालतात! आता आमच्या घरापासून माझी शाळा आठ किलोमीटर अंतरावर आहे. आणि शाळेच्या बसमधून पोहोचायला मला वीस मिनिटे लागतात. आश्चर्यच आहे. म्हणजे त्यांच्या पायी प्रवासाला किती वेळ लागत असेल?' मी विस्मयाने विचार केला.

"या प्रवासाला दोन वर्षे लागू शकतात," आजी म्हणाली.

"म्हणजे केवढी मोठी सुट्टी ! हे लोक त्यांच्या कामाचं किंवा शाळेचं काय करत असतील?" विचार करत आदि म्हणाला.

शिवमंदिरासाठी प्रसिद्ध असलेलं मध्यप्रदेशातलं ओंकारेश्वर.

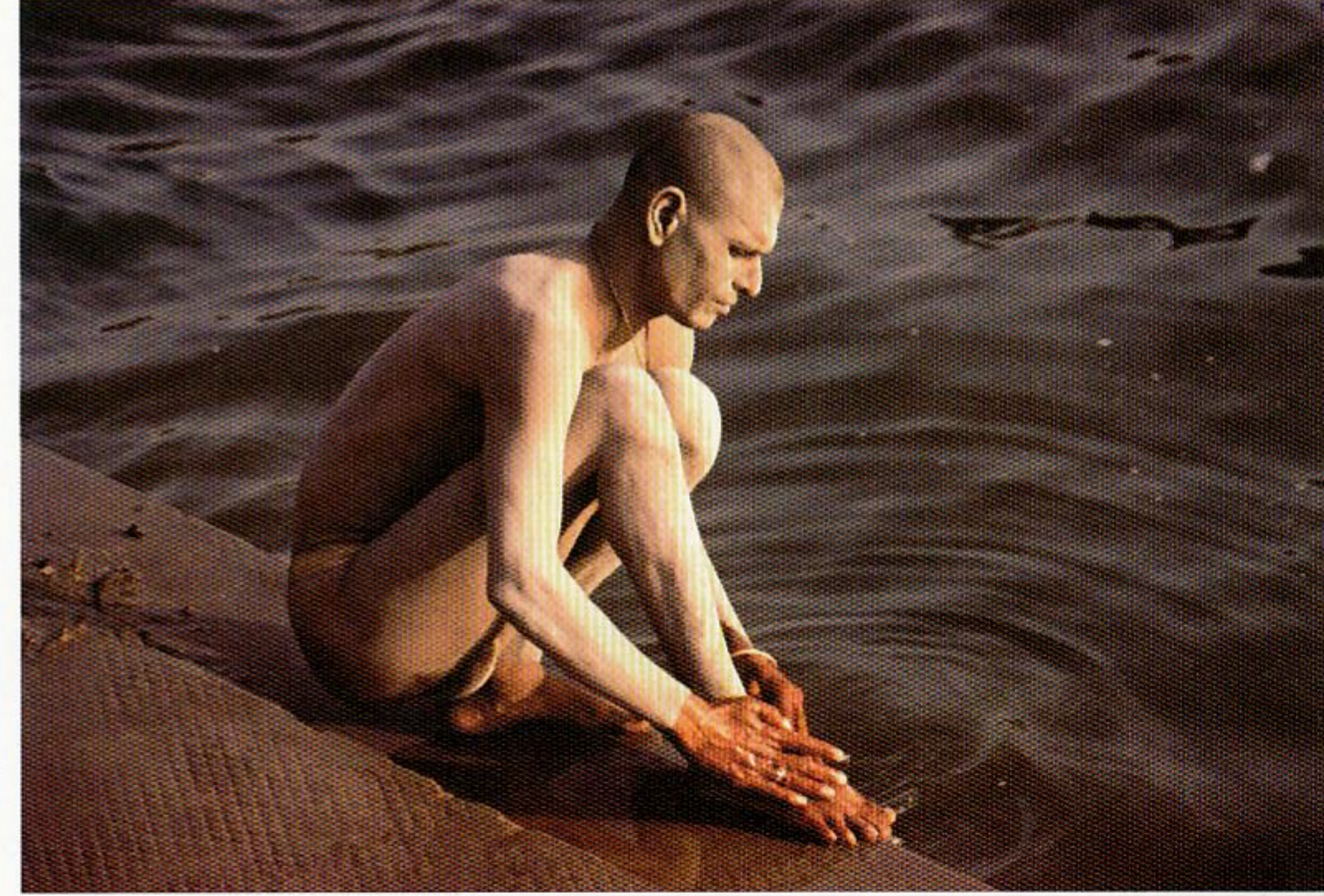

चांदोद कर्नाळी येथील मंदिरातील एक भित्तीचित्र. नर्मदा, ओरसांग आणि गुप्त झालेली सरस्वती या नद्यांच्या त्रिवेणी संगमामुळे चांदोद कर्नाळी हे गुजरात मधील ठिकाण खूप पवित्र मानलं जातं.

“हे परिक्रमा करणारे लोक कोण असतात?” मी विचारले.

“खरे तर सर्व प्रकारचे लोक. ज्यांना निसर्गाच्या सान्निध्यात राहायला आवडते, जे निसर्गाचा आदर करतात, ज्यांना एकांतात आणि शांतपणे वेळ घालवायचा असतो ते लोक. तुम्हाला ऐकून आश्चर्य वाटेल, साधू, साध्वी, तपस्वी यांच्याबरोबरच तुमच्या आई आणि बाबांसारखे लोक, शिक्षक, डॉक्टर्स, तरुण आणि वृद्ध लोकही असतात. विशेषतः साधू व नदीच्या काठावर राहणारे लोक एकमेकांच्या संपर्कात असतात. ते भाकरी करण्यासाठी थोडेसे पीठ आणि तवा जवळ ठेवतात. ते जिथे थांबतात, तिथे विस्तव पेटवून भाकरी बनवतात. कधी कधी गावकरी त्यांना आमटी आणि भाज्या देतात.”

नर्मदा परिक्रमा करणारे भाविक.

“नर्मदा कुठून सुरू होते आणि कुठे संपते?” आदिकडून असा चांगला प्रश्न आल्याने आम्हाला आश्चर्य वाटले!

“नर्मदेचा प्रवाह चित्तवेधक आहे - या देशातल्या इतर नद्यांपेक्षा वेगळा. फक्त तीन नद्या पूर्वेकडून पश्चिमेकडे वाहतात आणि त्यातली एक नर्मदा आहे. तिचा उगम मध्य प्रदेशातल्या अमरकंटक येथे होतो आणि ती गुजरातमधील भरुचमध्ये अरबी समुद्राला जाऊन मिळते.”

पूर्वेकडून पश्चिमेकडे जाणाऱ्या भाणखी दोन नद्या म्हणजे माही आणि तापी.

मध्यप्रदेशातील अमरकंटक येथील मंदिराचं तळं.

भरुच, गुजरात.

‘म्हणजे ती खरोखरच खूप लांब आहे? ती मध्य प्रदेश आणि गुजरात या दोन राज्यांमधून वाहते?’ मी विचार केला.

“ठीक आहे, नदी ज्या ठिकाणांहून वाहते त्यांच्यापैकी काहींची मी नावे देते. भारताच्या कुठल्या राज्यांमधून ती वाहते हे तुम्ही शोधून काढू शकता का हे पाहू!”

अमरकंटक

मंडला टेकड्या

सातपुडा

अरबी समुद्र

नर्मदेचे खोरे

विंध्य

खंबातचे आखात

जबलपूर

आणि

भरूच

“माझा भूगोल काही चांगला नाही, पण मी प्रयत्न करीन. मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र आणि गुजरात?” मी अंदाज केला.

निमाडचे लोकगीत

माते रेवा, तुझे पाणी हे
वाहत जाई निर्मळ खळखळ
वेद-पुराणे गेली सांगून ॥
गाव गावचे हे नरनारी
करीती सारे तुझी परिक्रमा
गावो गावी उठे गर्जना
हरे नर्मदे-जय जगदंबा ॥

होशंगाबाद, मध्यप्रदेश.

बांधकाम सुरू असलेला गुजरातमधील कालवा.

“अगदी बरोबर! फार छान, अवनी. जर तुम्ही भारताच्या नकाशाची माणूस म्हणून कल्पना कराल, तर ती भारताच्या पोटातून वाहते. मध्य प्रदेशातल्या मैकाल डोंगर रांगांमधून तिचा उगम होतो आणि गुजरातमधल्या भरुच जिल्ह्यात ती अरबी समुद्राला मिळते. तिचा डोंगराच्या शिखरापाशी उगम होतो आणि जवळ जवळ पहिल्या 300 किलोमीटरच्या प्रवासात, सातपुडा रांगांच्या शिखरापाशी मांडला टेकड्यांना वळसा घालत ती जाते. नंतर जबलपूरमध्ये ‘मार्बल रॉक्स’ संगमरवरी खडकांतून जात विंध्य आणि सातपुडा रांगांमध्ये असलेल्या नर्मदा खोऱ्यात प्रवेश करते आणि सरळ पश्चिम दिशेने खंबातच्या आखाताकडे जाते. म्हणून एका प्रकारे, अतिप्राचीन काळापासून ती मध्य भारताची जीवनरेखा आहे.” आजीच्या नदीबद्दलच्या ज्ञानाने आणि त्याहीपेक्षा तिच्या ६९व्या वर्षीच्या स्मरणशक्तीने मला प्रभावित केले.

भगोडिया शब्दाचा अर्थ पळून जाणे. होळीच्या आधी साजरा केला जाणारा हा सोहळा अगदी उत्साहवर्धक आणि रंगीबेरंगी असतो. इथे तरुण मुले आणि मुली सुंदर कपडे घालून एकत्र येतात, गातात आणि नाचतात.

“आजी संपूर्ण नदीकाठावर लोक राहतात का? शहरात राहण्यापेक्षा ते खूप वेगळे असेल नाही?” मला आणखी माहिती हवी होती.

“एवढेच नव्हे, वेगवेगळे लोक वेगवेगळ्या प्रकारे नदीवर आणि लगतच्या जंगलांमध्ये राहतात. अनेक शतकांपासून वेगवेगळ्या प्रकारच्या वसाहती नद्यांच्या बाजूला अस्तित्वात आहेत. तिथे बैगा, गोंड, रथवा, भिल्ल, भिलाल अशा आदिवासी जमाती राहतात. त्यातल्या बऱ्याचशा जमाती बाहेरच्या जगापासून तुटलेल्या आहेत. उदाहरणार्थ, बडवानी पठारानंतर पुढे खोरे अरुंद बनत जाते. भिल्ल आणि भिलाल इथे अनेक शतके राहात आहेत. नदीच्या दोन्ही बाजूंना तुम्हाला झोपड्यांचे छोटे पुंजके दिसतील. या जमाती खूप गरीब आहेत आणि या दुर्गम भागात राहणाऱ्या लोकांचे जीवन शहरवासीयांपेक्षा खूप वेगळे असते.

१८५७ च्या बंडात भिल्लांनी महत्वाची भूमिका बजावली. खाज्या नाईक हा भिल्लांचा प्रमुख आपल्या ४००० अनुयायांसह ब्रिटीशांविरुद्धच्या लढ्यात तात्या टोपे यांना मिळाला.

त्यांची स्वतःची एक संस्कृती आहे, सामाजिक नियम आहेत, भाषा आहेत, दंतकथा आहेत. संगीत आणि गोष्टी आहेत. गायन हा अत्यंत महत्वाचा सांगितीक विधी आहे. निसर्ग आणि मानव यांच्यावरचे देवाचे प्रभुत्व आणि त्यांचे आपापसातील नातेसंबंध यांचे गुणगान या गाण्यात असते.

नदीच्या जवळ राहत असल्याने, फक्त पावसाळा सोडून जवळ-जवळ वर्षभर नदीचे पाणी पिण्यासाठी, गुराढोरांसाठी, अंधोळीसाठी वापरले जाते. नदीत अनेक प्रकारचे मासे असल्याने तिथले लोक उन्हाळ्यात नदीत मासेमारीसाठी जातात.” आजीने समजावले.

आदिसुद्धा भारावून म्हणाला, “मग ते त्यांचा छोटा विस्तव पेटवून, मासे भाजत असतील ना?”

“तुम्हाला शिडाच्या सुंदर होड्या दिसू शकतात. नावाडी दूरवर नदीच्या मध्याकडे होडी वल्हवताना आणि हातांनी विणलेले मोठे माशांचे जाळे पसरताना दिसतात.”

नदीतली मासेमारी

नर्मदेच्या आसपास
भरपूर वृक्ष-संपदा
आहे. तेंडू, महुआ, साग
आणि बांबू यांसारखी
उपयोगी झाडे इथे
मिळतात.

“हे सर्व खूप सुंदर दिसते, पण अशा परिस्थितीत राहणेही खूप कठीण असते. जरी तुम्ही नदीकाठच्या टेकडीवर राहत असाल तरी केवळ पिण्याचे व स्वयंपाकाचे पाणी आणण्यासाठी तुम्हाला अनेक वेळा वर-खाली करावे लागते. तिथे नळ आणि शॉवर नसतात,” आजी म्हणाली.

“त्यांचा निसर्गाशी जवळचा संबंध असतो... नद्या, आजूबाजूची खोरी, वने, लोक एकत्र येतात आणि गुण्यागोविंदाने राहतात. नर्मदेच्या बाजूला खूप प्रकारची वनराजी आहे. वनात चारा, इंधन, फळे, लाकूड, औषधे आणि इतर अनेक गोष्टी मिळतात.” आपल्याजवळ असलेल्या गोष्टी किती अनमोल आहेत व त्यांचा कसा मान ठेवावा हे आम्हाला पटविण्याचा प्रयत्न आजी करीत आहे हे मला जाणवत होते.

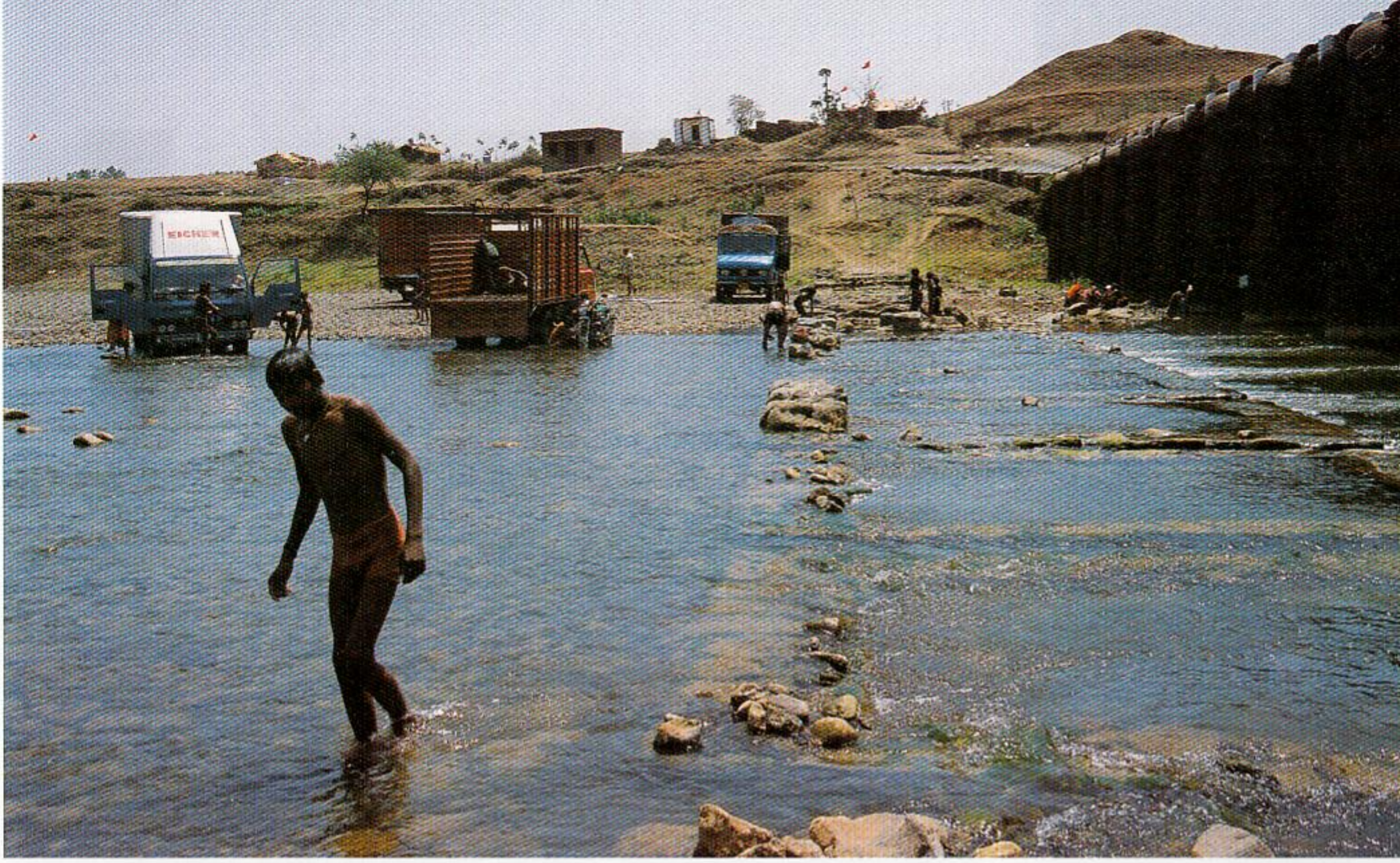
“आजी लहान मुले काय करतात? ती शाळेत जाऊन अभ्यास करतात का?” मी तिचा नूर बदलण्यासाठी पटकन विचारले.

पण तिने तिच्या उदास आवाजात चालू ठेवले, “अर्थात, तिकडे गावात शाळा आहेत. तुम्ही जाता तशा नाही. पण जवळच्या शहरांमधून रोज तिकडे येणारे शिक्षक आहेत आणि ते या शाळांमधल्या मुलांना शिकवतात. तुम्हाला गावातला तुकाराम भाई आठवतो का? त्याची मुले एका छान शाळेत जातात. मुले फक्त शाळेत येतात आणि स्थानिक भाषेतल्या पुस्तकांतून शिकतात असे नाही, तर थोडी शेती करणे, झाडे लावणे आणि त्यांच्याकडे लक्ष देणे, हेही करतात. कुठली झाडे जमिनीतील पाण्याची पातळी वाढवायला मदत करतील याचा ते विचार करतात. पाण्याची पातळी कशी वाढवायची आणि त्याच्यावर परिणाम करणाऱ्या गोष्टी कुठल्या याबद्दल ते शिकतात. ते निसर्गाबरोबर जगायला शिकतात. आजूबाजूच्या वातावरणाशी एकरूप होऊन समतोल राखत जगायला शिकतात.

२००३ साली अमेरिकन व भारतीय शास्त्रज्ञांना नर्मदेच्या बाजूला पुरातन हाडे विखुरलेली सापडली. ती हाडे लठ्ठ, मांसाहारी डायनोसॉरची होती. त्या डायनोसॉरच्या डोक्यावर विचित्र तुरा होता. त्याला नर्मदेची राजस पाल या अर्थी 'राजसौरस नर्मदेनसीस' असे नाव दिले गेले.

नर्मदाकाठची वाळू भरून नेणारे ट्रक.

“मला माहीत आहे हे सगळे आता बदलत आहे. वने कमी होत आहेत आणि कारखाने वाढत आहेत. लोक नदीचा पैसे मिळवण्यासाठी गैरफायदा घेतात. विशेष करून पठारांवर शहरी आणि औद्योगिक संस्कृतीचा प्रभाव आहे. नदीचे पात्र, काठ, हिरवळ आणि समुद्रकिनारे यांना आधार देणारी वाळू, तिच्यामध्ये दुर्मिळ खनिजे असतात. ती मानवी अस्तित्व टिकवण्यासाठी महत्वाचा नैसर्गिक स्रोत आहे.

वाळू उपसा करणाऱ्या लोकांना खडतर मेहेनत करावी लागते. ते गरीब असतात आणि त्यांना पैशाची गरज असते म्हणून ते हे काम करतात.

बडवानी हे शहर मध्यप्रदेशात नर्मदेच्या डाव्या किनाऱ्यावर वसले आहे.

वाळू उपसा केंद्र. पथराड, मध्यप्रदेश.

नर्मदेच्या काठावर अनेक ठिकाणी वाळू खोदून काढतात. वाळू उपसा करणे हे नदी आणि समुद्र ह्या दोघांसाठी फार वाईट असते. त्याचा नदीवर प्रतिकूल आणि घातक परिणाम होतो. त्यामुळे जमिनीतील पाण्याची पातळी कमी होते, प्रदेश ओसाड होऊ शकतो. नदीच्या पात्राच्या स्थिरतेवर त्याचा परिणाम होऊन मोठे क्षेत्र पूरग्रस्त होऊ शकते.”

नदीकाठी नांगरून ठेवलेल्या बोटी.

नदीचा दुरुपयोग थांबवा.

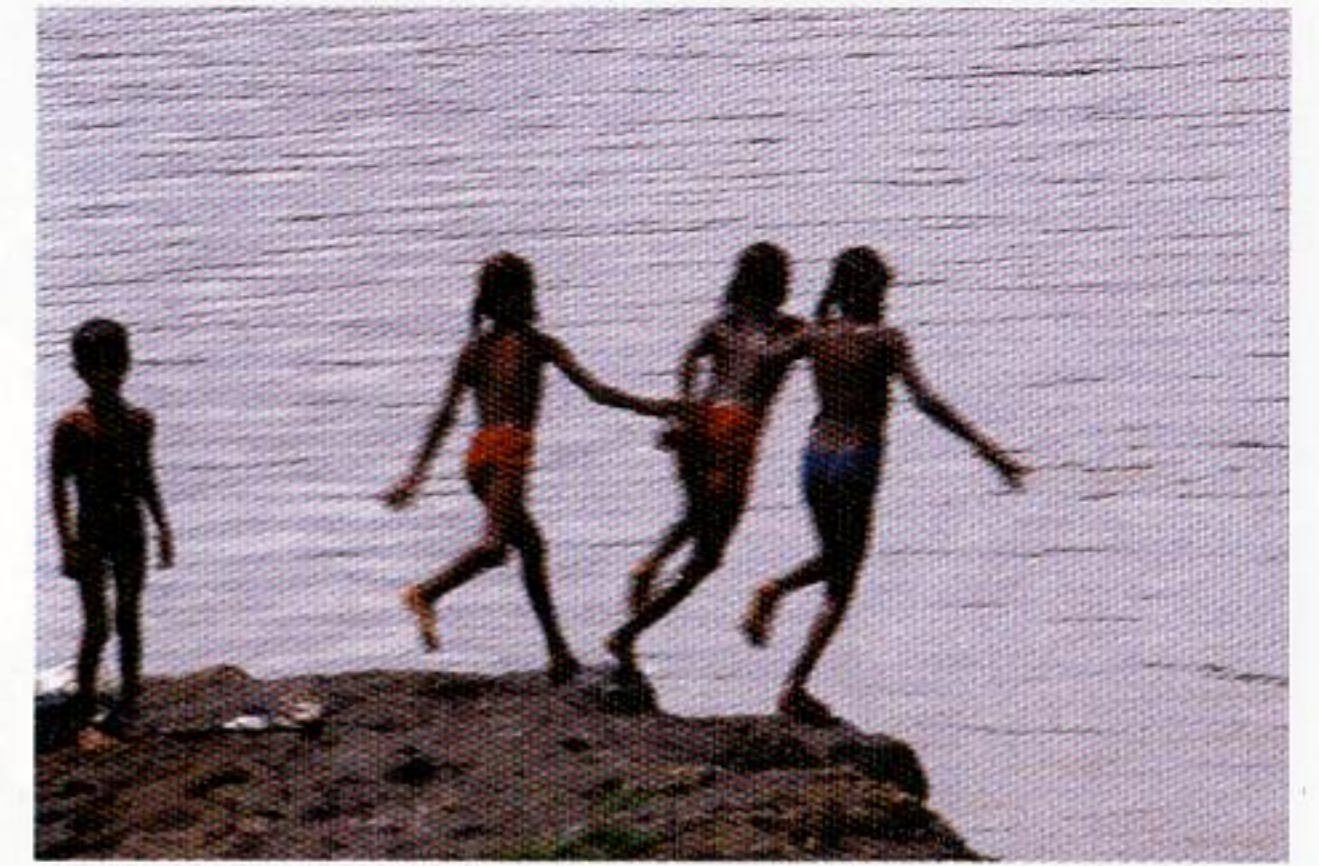
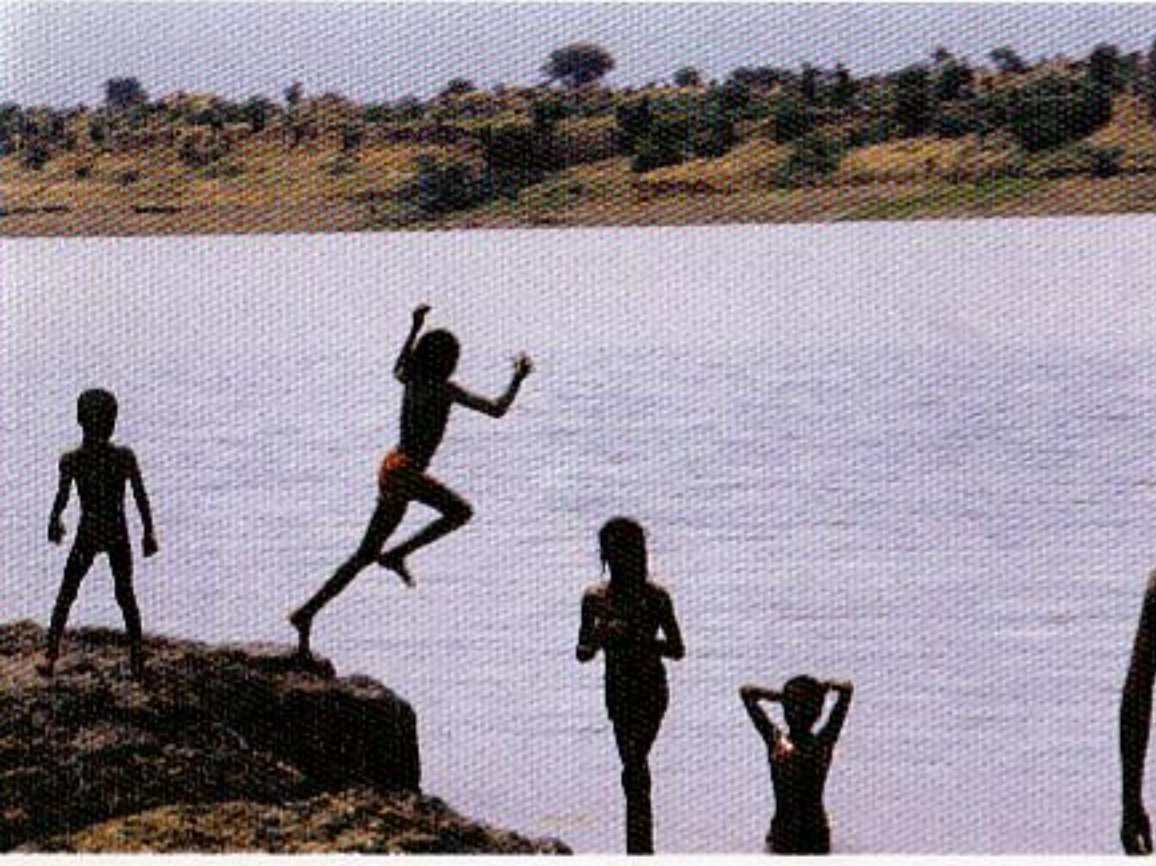
“अशा तऱ्हेने लोक नदीचा दुरुपयोग करीत राहिले तर काय होईल आजी?” या सगळ्या गोष्टींमुळे मला काळजी वाटली. मला खरंच वाईट वाटले की मी ही नदी अजून बघितलेलीही नाही. मला ती बघायला मिळण्याआधीच नष्ट होईल की काय?

“लोक काहीच करीत नाहीत असे नाही बेटा. लोक अनेक प्रकारे विरोध करतात, त्यांचा राग व्यक्त करतात आणि नदीचे संरक्षण करण्यासाठी प्रयत्न करतात. नदीवर बांधल्या जाणाऱ्या एका मोठ्या धरणामुळे खूप गावकऱ्यांना घरदार सोडावे लागणार होते आणि त्यांची गावे पाण्याखाली बुडणार होती. त्याला विरोध करण्यासाठी सुमारे वीस वर्षांपूर्वी ‘नर्मदा बचाव आंदोलन’ सुरू झाले. अजूनही लढाई सुरू आहे आणि जगभरातले लोक वेगवेगळ्या प्रकारे त्याला पाठिंबा देत आहेत. आपणही काळजीपूर्वक पाणी वापरले पाहिजे. ते जतन करण्यासाठी उपाय शोधले पाहिजेत,” आजी म्हणाली.

नर्मदा नदीला वाचविण्यासाठी उपायांची चर्चा करणारे गावकरी.

पाणी वाचवण्याचा सोपा उपाय. तुमच्या घरात गळणारे नळ नाहीत याची खात्री करून घ्या. असल्यास नळ दुरुस्त करणाऱ्याला बोलवा. दात घासत असताना किंवा बशा विसळत असताना किंवा भाज्या, फळे आणि इतर गोष्टी धूत असताना नळ उघडा ठेवू नका आणि ते पाणी झाडांना घालायला वापरा. पाणी जरूरीइतकेच वापरा.

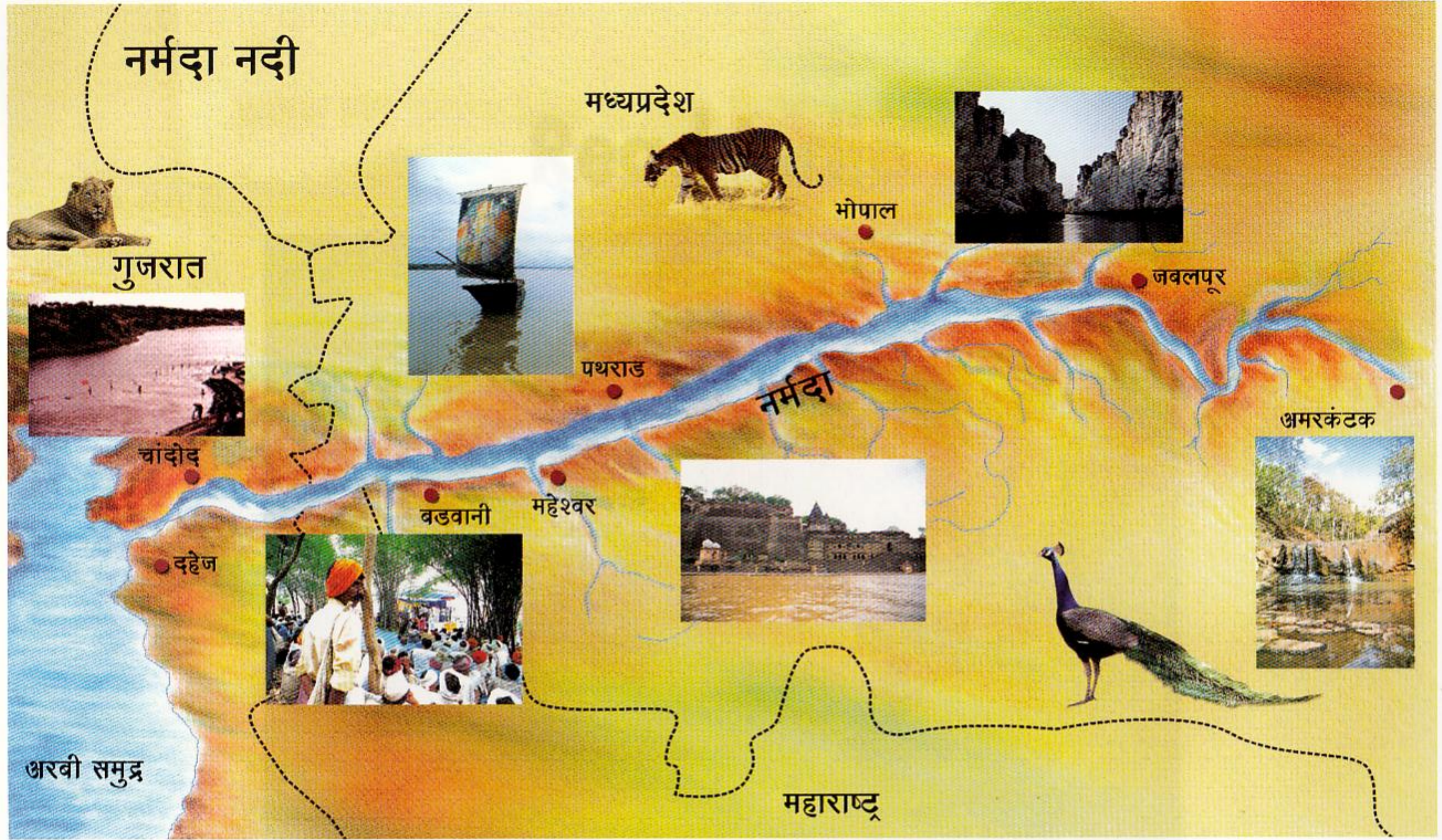
भरुच, गुजरात.

मध्यप्रदेशमधील नदीकाठचे
आदिवासी लोक आठवड्याचा
बाजार किंवा हाट ज्या वाराला
भरतो त्या नावाने वाराचा उल्लेख
करतात. म्हणून शुक्रवार हा
वालपुरिया (वालपुरा हाट),
शनिवार हा उम्रालिया (उमराली
हाट) आणि सोमवार हा राजपुरिया
(भलिराजपुर हाट)!

मला आजीचे कौतुक केल्याशिवाय राहवले नाही, “किती छान! आता मला
केव्हातरी नक्कीच जाऊन नदी बघायची आहे. खरं सांगू आजी, मला
खरोखरच जाणवले नव्हते की इतक्या लोकांचे जीवन नदीशी जोडलेले
असते आणि एक सुंदर नाते त्यांच्यामध्ये तयार होते. मला एवढेच वाटत
होते की ही एक नदी आहे आणि सर्व प्रकारचे लोक तिचा वापर करतात...”

“आजी आता मला भूक लागली आहे!” आदि कुरकुरला. तो खरंच असा
मुलगा आहे ना! पण खूपच रात्र झाली होती आणि जेवायची वेळ झाली
होती. मला वाटत होते की मला रात्री नदीत उड्या मारण्याची, पोहण्याची,
वल्हवायची सुंदर स्वप्ने पडणार आहेत! आणि आमच्या पुढच्या सुट्टीत मी
बाबांना आणि आईला आम्हाला परिक्रमेला घेऊन जायला सांगणार आहे!

नर्मदेवदल काही माहिती

- ठिकाण: मध्य भारत, उत्तर आणि दक्षिण भारताची पारंपरिक सीमा.
- प्रवाहाची दिशा: पूर्वेकडून पश्चिमेकडे (भारतातील अशा तीन नद्यांपैकी एक. उरलेल्या दोन - तापी आणि माही)
- नदीची लांबी: १२८९ किलोमीटर
- उगमस्थान: अमरकंटक
- वाहण्याची ठिकाणे: मध्य प्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात
- नदीकाठावरची महत्वाची शहरे व मोठी गावे: मध्य प्रदेशमधील जबलपूर, बडवानी, होशंगाबाद, ङ्कारेश्वर आणि महेश्वर गुजरातमधील भरूच आणि दहेज.
- गुजरातमधल्या दहेज या ठिकाणी ती अरबी समुद्राला जाऊन मिळते.

मैकाल पर्वतरांगातील अमरकंटक, मध्यप्रदेश.

Read India

प्रथम बुक्सची स्थापना २००४ मध्ये झाली. मुलांच्या वाचनाला चालना देण्यासाठी, 'रीड इंडिया' नावाचा उपक्रम राष्ट्रीय पातळीवर सुरु झाला होता. त्याच चळवळीचा एक भाग म्हणून ही स्थापना झाली. प्रथम बुक्स ही अनेक भारतीय भाषांमध्ये, दर्जेदार पुस्तकं प्रकाशित करणारी ना-नफा संस्था आहे. 'प्रत्येक मुलाच्या हाती पुस्तक' हे आमचं ध्येय असून, त्याद्वारे भारतातल्या सर्व मुलांपर्यंत वाचनाचा आनंद पोहोचवायचा आहे. यात कोणत्याही प्रकारे सहभागी होण्यासाठी info@prathambooks.org या पत्त्यावर इमेल पाठवा.

विद्या शाह ह्या दिल्लीतील संगीत क्षेत्रातील कलाकार आहेत. त्या संस्कृती व संगीताबद्दलच्या सखोल माहितीची सांगड सामाजिक बदलांबरोबर उत्तम प्रकारे घालतात. संस्कृती, प्रवास आणि मानवी हक्क अशा अनेक विषयांवर त्या लेखन करतात. 'माय बॉडी इज नॉट माइन: स्टोरीज ऑफ व्हॉयलन्स अँड टेल्स ऑफ होप' या पुस्तकाच्या त्या लेखिका आहेत. लहान मुलांसाठी लिहिलेले हे त्यांचे पहिले पुस्तक आहे.

पार्थिव शाह 'नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ डिझाइन'चे माजी विद्यार्थी असून ते 'एस. ओ. ए. एस.' लंडन युनिवर्सिटी व 'युनिवर्सिटी ऑफ कॅलिफोर्निया' येथे निर्मित्रित विद्वान आहेत. ते छायाचित्रकार, चलचित्रकार आणि ग्राफिक डिझाइनर आहेत. 'सेंटर फॉर मिडिया अँड अल्टरनेटिव्ह कम्युनिकेशनचे' (सी.एन.ए.सी.) ते संस्थापक-संचालक आहेत. गेल्या पाच वर्षांपासून ते नर्मदेच्या परिसरात फिरत आहेत व छायाचित्रे घेत आहेत.

डोळ्यांना सुखावणारा, चित्रमय आणि अत्यंत प्रभावी असा हा नर्मदेकाठचा रम्य प्रवास.
थेट भारताच्या मध्यातून जाणारा. वास्तव आणि दंतकथा अशा दोन्हीतून या सुंदर नदीकाठचं
लोकजीवन अचूक पकडणारा. या नदीचं आणि तिच्या तीरावरच्या लोकांचं वर्षानुवर्षांचं जे
घट्ट नातं आहे ते समजून घेण्यासाठी, चला अवनी आणि आदि या दोन मुलांबरोबर !

टप्याटप्याने वाचायला शिकणे. या पुस्तकाची वाचन पातळी ३ आहे.

**प्रारंभिक वाचन / मुलांना
वाचून दाखवण्यासाठी**

वाचायला नुकतीच सुरुवात करणाऱ्या
आणि गोष्ट ऐकायला आवडणाऱ्या
छोटुकल्यांसाठी.

१

**वाचायला
शिकणे**

ओळखीचे शब्द वाचू
शकणाऱ्या आणि मदत
घेऊन नवे शब्द
वाचणाऱ्या मुलांसाठी.

२

सराईतपणे वाचन

आत्मविश्वासानं वाचणाऱ्या
मोठ्या मुलांसाठी.

४

३

**स्वतंत्रपणे
वाचन**

आपले आपण
वाचणाऱ्या मुलांसाठी.

PRATHAM BOOKS

प्रथम बुक्स ही ना-नफा संस्था
असून मुलांमध्ये वाचनाची आवड
रुजावी यासाठी अनेक भारतीय भाषांमध्ये
पुस्तकं प्रकाशित करते.

www.prathambooks.org

Narmada
(Marathi)
MRP: Rs. 40.00

ISBN 978-93-5022-052-8

9 789350 220528